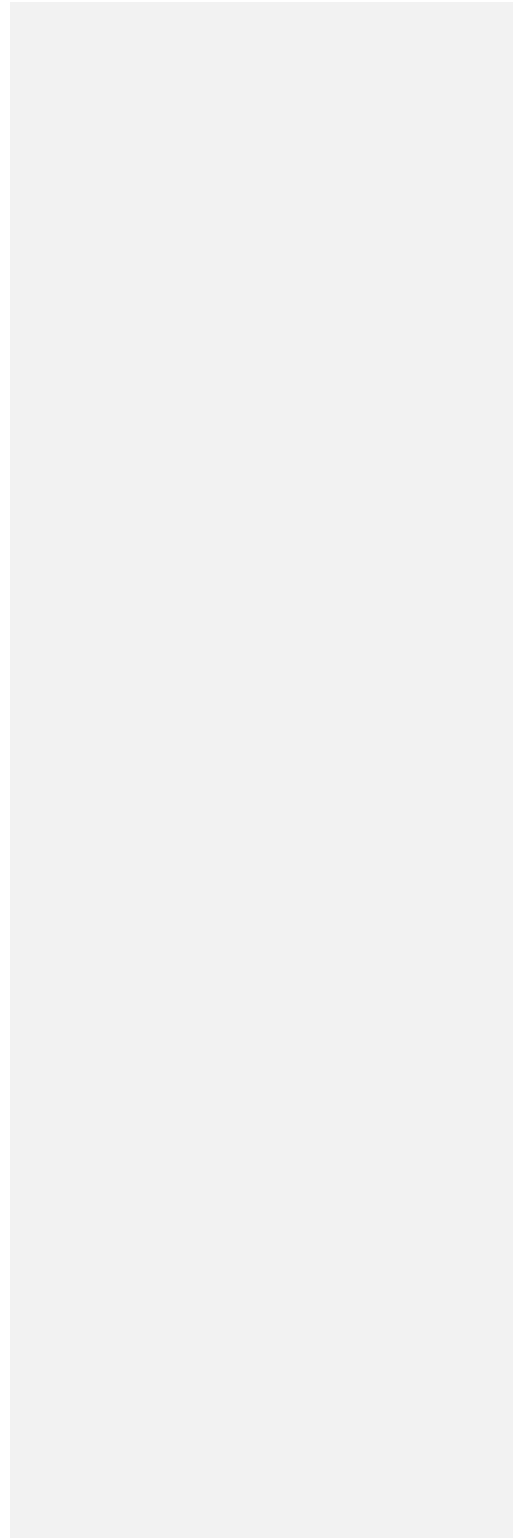


بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ





وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده مطالعات قرآنی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش علوم قرآن و حدیث

**بررسی سیر تحول معنایی واژه "فضل" در تفاسیر و ترجمه‌های فارسی قرن ۱۰ تا ۱۵**

استاد راهنما:

دکتر مریم قبادی

استاد مشاور:

دکتر سید محمد هادی گرامی

پژوهشگر:

زهرا اسکندری

شهریور ۱۳۹۸



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری  
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۸/۰۶/۳۱

پایان نامه تحصیلی خانم زهرا اسکندری دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن و حدیث

تحت عنوان:

" بررسی سیر تحول معنای فضل در ترجمه ها و منتخب تفاسیر فارسی قرن ۱۰ تا ۱۵ "

را بررسی کردند و پایان نامه با نمره ۱۸ و درجه **بسیار خوب** به تصویب نهایی رسید.

امضا

۱. استاد راهنمای پایان نامه: خانم دکتر مریم قبادی

امضا

۲. استاد مشاور پایان نامه، آقای دکتر سید هادی گرامی

امضا

۳. استاد داور پایان نامه، خانم دکتر فرزانه روحانی

امضا

۴. رئیس پژوهشکده، خانم دکتر فروغ پارسا

امضا

۵. مدیر تحصیلات تکمیلی، جناب آقای دکتر روح الله کریمی

## تشکر و قدردانی :

عن الرضا (ع) قال: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُعْتَمِرَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» (نوری، محدث، وسائل الشیعه، ج ۱۶،

ص ۳۱۳)

حمد و سپاس خداوندی که لطف فرمود با فضلش بیشتر آشنا شوم، به امید آنکه هر آنچه نوشته ام به فضلش توفیق عمل عنایت فرماید. اکنون شایسته است با کمال خضوع از استاد ارجمند و محترم سرکار خانم دکتر قبادی که با راهنمایی های روشنگرانه خود در تمام مراحل تألیف این رساله راهگشای حقیر بودند و استاد مشاور جناب آقای سید محمد هادی گرامی که دلسوزانه مرا در راه پژوهش یاری نمودند کمال تشکر خود را ابراز دارم. و با تشکر فراوان از همسرم که با پشتیبانی و حمایت ها و کمکهای بی وقفه ی او این رساله محقق شد، او که دلسوزانه در طی دوران تحصیل و زندگی همراه و یاورم بوده و هست و وجودش دلگرمی من است و با تشکر از پدر و بخصوص مادر عزیز و مهربانم که محبت خود را ره توشه ام ساختند و مرا با عشق خدا و اهل بیت (ع) و راه آنان آشنا کردند. و لازم است از اساتیدی که از علمشان بهره بردم و دوستانی که در زمینه ی تحقیق راهگشا بودند و در این پایان نامه نامی از آن ها به میان نیامده و مسؤولین محترم کتابخانه کمال تشکر را داشته باشم.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب

زهراسکندری

## تقدیم به :

محور عالم سر مکتون الهی، امام و پیشوای ایمان و صاحب العصر و الزمان، حجه بن الحسن العسگری. که همگی منتظر ظهور ایشان هستیم آنکه مصداق تام و اکمل فضل حضرت حق می باشد و در ساحل دعا به امید ظهورش در انتظار نشسته ایم. و تقدیم به روح متعالی رهبر کبیر انقلاب امام خمینی (ره) که بیانگذار همه ی خوبی ها در این عصر هستند و تقدیم به نور چشم و میوه های دلم، پسران عزیزم محمد مهدی و محمد حسین و دخترم فرزانه ی عزیز و امیدوارم که در تمام مراحل زندگیشان غرق فضل و رحمت حق تعالی قرار گیرند و تقدیم به همه ی کسانی که رهپوی راه حق هستند.

## چکیده

معنای "فضل" و مشتقاتش، به عنوان یکی از واژه‌های کلیدی قرآن کریم، که بیش از ۹۰ بار در آیات قرآن به کار رفته، گسترده و پر دامنه است. دستیابی به این معانی در درک مفاهیم آیات قرآن نقش بسزایی دارد. مفسران و مترجمان فارسی زبان در طول سده‌ها، در انتخاب معنا و گزینش معادل‌های مختلف برای این واژه رویکردهای یکسانی نداشته‌اند. لذا، معنای آن، در منابع تفسیری و به‌ویژه ترجمه‌ها به اقتضای شرایط مختلف، متغیر بوده است. نوع این تغییرات نیز متفاوت بوده، گاه، دامنه‌ی معنایی آن تنگ و محدود شده و گاهی دیگر وسعت یافته است.

این پژوهش با هدف دستیابی به معنای "فضل" با استفاده از الگوی معناشناسی تاریخی، کوشیده است ضمن بررسی و تحلیل رابطه‌ی لفظ "فضل" با معانی ارائه شده در میراث تفسیری و ترجمه‌های موجود در طول ۶ سده، علاوه بر ترسیم روند این تغییرات، تبیین جامعی از مفهوم این واژه‌ی به دست دهد و با جستاری در ۶۷ تفسیر و ترجمه‌ی فارسی از قرون دهم تا پانزدهم و بهره‌گیری از روش تحلیلی، توصیفی نشان می‌دهد که برابر نهاده‌های این واژه در طی این گستره‌ی زمانی، توسعه چشمگیری داشته است. نتایج این پژوهش، بیانگر آن است که در آیاتی که "فضل" به خدا نسبت داده شده، دامنه‌ی معنایی آن به اموری خارج از اختیار انسان، بر حسب "حکمت"، "تقدیر"، "تدبیر" و "اقتضاء نظم" به تمام موجودات از جمله انسان تعلق می‌گیرد. ولی در آیاتی که "فضل" با انسان در ارتباط است، دامنه‌ی معنایی به انجام "عمل صالح" و استمرار در این‌گونه اعمال اختصاص یافته است.

با افزایش توجه مفسران به سیاق آیات و با هدف نزدیک شدن به مدلول اصلی، معادل‌های متنوعی در مفهوم این واژه به کار رفته است، به طوری که در قرن ۱۰، ۲۸ معادل و در قرن ۱۵، ۵۶ برابر نهاد برای واژه‌ی "فضل" بیان شده است.

واژه‌های کلیدی: قرآن، فضل، تفاسیر فارسی، ترجمه‌های فارسی

## فهرست مطالب

چکیده.....	
فهرست مطالب.....	
پیشگفتار.....	
فصل اول.....	
کلیات پژوهش.....	
۱.۱.۱ تبیین مساله.....	
۱.۱.۲ اهمیت و ضرورت پژوهش.....	
۱.۱.۳ اهداف پژوهش.....	
۱.۱.۴ پرسش‌های پژوهش.....	
۱.۱.۵ فرضیه‌های پژوهش.....	
۱.۱.۶ پیشینه پژوهش.....	
۱.۱.۷ روش انجام پژوهش و جمع‌آوری اطلاعات.....	
۱.۲ مفاهیم پژوهش.....	
۱.۲.۱ تغییر معنایی.....	
۱.۲.۲ معنای "فضل".....	
۱.۲.۲.۱ واژه‌ی فضل در قاموسهای عربی:.....	
فصل دوم.....	
۱.۲ بررسی تاریخی چالش ترجمه‌پذیری قرآن کریم.....	
۲.۲ تفاسیر مورد مطالعه در محدوده‌ی قرن ۱۰ تا ۱۵.....	
۲-۱- اسامی تفاسیر مورد مطالعه قرن ۱۰ تا ۱۵.....	

.....	ترجمه‌های مورد مطالعه در محدوده‌ی قرن ۱۰ تا ۱۵.....
.....	"فضل" در نگاه مفسران و مترجمان قرن ۱۰.....
.....	تفسیر شاهی.....
.....	تفسیر منهج الصادقین فی الزام مخالفین ملا فتح الله کاشانی (قرن ۱۰).....
.....	تفسیر مواهب علیّه.....
.....	ترجمه دهم هجری.....
.....	2. 3. "فضل" در نگاه مفسران قرن ۱۱.....
.....	تفسیر شریف لاهیجی.....
.....	۲. ۴. فضل در نگاه مفسران قرن ۱۲.....
.....	تفسیر نعمت عظمی.....
.....	ترجمه دهلوی.....
.....	تفسیر تبيان سلیمانی.....
.....	۲. ۵. فضل در نگاه مفسران قرن ۱۳.....
.....	تفسیر مفاتیح الخزائن الجواد العلیم.....
.....	تقریب الأفهام فی آیات القرآن.....
.....	فصل سوم.....
.....	تاریخ تفسیر در گستره زمانی قرن ۱۴ تا ۱۵.....
.....	۳. ۱. فضل در نگاه مفسران قرن ۱۴.....
.....	تفسیر آسان.....
.....	مخزن العرفان.....
.....	أنوار درخشان.....
.....	پرتوی از قرآن.....
.....	تفسیر اثنی عشری.....
.....	نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن.....



تفسیر خسروی	.....
تفسیر عاملی	.....
حجۀ التفاسیر و بلاغ الإکسیر	.....
تفسیر جامع	.....
تفسیر کاشف	.....
روان جاوید	.....
۲. ۳. ترجمه‌های قرآن در قرن ۱۴	.....
ترجمه صفی علیشاه	.....
ترجمه معزی	.....
ترجمه شعرانی	.....
ترجمه خسروی	.....
ترجمه‌ی عاملی	.....
ترجمه‌ی قرآن عظیم فیض الإسلام	.....
ترجمه رهنما	.....
ترجمه نوبری	.....
فصل چهارم	.....
۱.۴. فضل در نگاه مفسران قرن ۱۵	.....
تفسیر روشن	.....
احسن الحدیث	.....
اطیب البیان فی تفسیر القرآن	.....
تفسیر علیین	.....
تفسیر نمونه	.....
تفسیر کوثر	.....
تفسیر قرآن مهر	.....

.....	تفسیر راهنما
.....	۴.۲. فضل در ترجمه‌های قرن ۱۵
.....	ترجمه فولادوند
.....	ترجمه انصاریان
.....	ترجمه بروجردی
.....	ترجمه پور جوادی
.....	ترجمه بیان السعادة فی مقامات العبادة
.....	ترجمه سراج
.....	ترجمه رضایی
.....	ترجمه طاهری
.....	ترجمه کاویان پور
.....	ترجمه صلواتی
.....	ترجمه گرمارودی
.....	ترجمه مجتبیوی
.....	ترجمه یاسری
.....	ترجمه نور خرم دل
.....	ترجمه روان جاوید
.....	ترجمه پاینده
.....	ترجمه الهی قمشه‌ای
.....	ترجمه آیتی
.....	ترجمه ارفع
.....	ترجمه برزی
.....	ترجمه مشکینی
.....	ترجمه نور

.....	ترجمه مصباح زاده
.....	ترجمه فارسی
.....	ترجمه‌ی ترجمان فرقان
.....	ترجمه صفوی
.....	ترجمه گلی از بوستان خدا
.....	ترجمه محمودیان
.....	ترجمه‌ی مکارم شیرازی
.....	تحلیل مباحث
.....	منابع

### فهرست جدول ها

.....	۲-۲-اسامی ترجمه‌های فارسی قرآن کریم از قرن ۱۰ تا ۱۵
.....	۲-۳- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر شاهی
.....	۲-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین
.....	۲-۵- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر مواهب‌علیه
.....	۲-۵- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی دهم هجری
.....	۲-۶- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر شریف لاهیجی
.....	۲-۷- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر نعمت عظمی
.....	۲-۸- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی دهلوی
.....	۲-۸- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر تبیان سلیمانی
.....	۲-۹- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر مفاتیح الخزائن الجواد العظیم
.....	۲-۱۰- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر تقریب الأفهام فی تفسیر آیات القرآن
.....	۳-۱- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر آسان
.....	۳-۲- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر مخزن العرفان

- ۳-۳- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر أنوار درخشان ..... ۸۹
- ۳-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر پرتوی از قرآن ..... ۹۵
- ۳-۵- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر ائنی عشری ..... ۹۸
- ۳-۶- برابر نهادهای "فضل" در تفسیر نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن ..... ۱۰۴
- ۳-۶- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر خسروی ..... ۱۱۰
- ۳-۷- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر عاملی ..... ۱۱۷
- ۳-۸- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر حجة التفاسیر و بلاغ الإکسیر ..... ۱۲۳
- ۳-۹- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر جامع ..... ۱۲۸
- ۳-۱۰- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر کاشف ..... ۱۳۳
- ۳-۱۱- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر روان جاوید ..... ۱۳۶
- ۳-۱۲- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی صفی علیشاه ..... ۱۴۲
- ۳-۱۳- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه معزی ..... ۱۴۴
- ۳-۱۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی شعرانی ..... ۱۴۶
- ۳-۱۵- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی خسروی ..... ۱۴۸
- ۳-۱۶- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی عاملی ..... ۱۵۳
- ۳-۱۷- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی فیض الإسلام ..... ۱۵۷
- ۳-۱۸- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی رهنما ..... ۱۶۱
- ۳-۱۹- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی نوبری ..... ۱۶۴
- ۴-۱- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر روشن ..... ۱۷۰
- ۴-۲- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر احسن الحدیث ..... ۱۷۶
- ۴-۳- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر اطیب البیان ..... ۱۸۳
- ۴-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر علین ..... ۱۸۸
- ۴-۵- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر نمونه ..... ۱۹۱
- ۴-۶- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر کوثر ..... ۱۹۷

- ۴-۷. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر قرآن مهر..... ۲۰۲
- ۴-۸. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفسیر راهنما ..... ۲۰۹
- ۴-۹. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی فولادوند ..... ۲۱۶
- ۴-۱۰. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه انصاریان ..... ۲۱۹
- ۴-۱۱. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه بروجردی ..... ۲۲۳
- ۴-۱۲. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه پور جوادی..... ۲۲۷
- ۴-۱۳. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه بیان السعادة ..... ۲۳۰
- ۴-۱۴. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی سراج ..... ۲۳۴
- ۴-۱۵. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی رضایی ..... ۲۳۸
- ۴-۱۶. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی طاهری ..... ۲۴۰
- ۴-۱۷. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی کاویان پور..... ۲۴۲
- ۴-۱۸. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی صلواتی ..... ۲۴۶
- ۴-۱۹. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی گرماردی ..... ۲۵۰
- ۴-۲۰. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی مجتبوی ..... ۲۵۲
- ۴-۲۱. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی یاسری ..... ۲۵۶
- ۴-۲۲. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی خرم‌دل ..... ۲۵۹
- ۴-۲۳. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی روان جاوید ..... ۲۶۴
- ۴-۲۴. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی پاینده ..... ۲۶۷
- ۴-۲۵. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی الهی قمشه ای ..... ۲۷۰
- ۴-۲۵. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی آیتی ..... ۲۷۴
- ۴-۲۶. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی ارفع ..... ۲۷۸
- ۴-۲۷. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی برزی ..... ۲۸۲
- ۴-۲۸. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی مشکینی ..... ۲۸۵
- ۴-۲۹. برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی نور ..... ۲۸۹

- ۳۰-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی مصباح زاده ..... ۲۹۲
- ۳۱-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی فارسی ..... ۲۹۵
- ۳۲-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی ترجمان فرقان ..... ۲۹۹
- ۳۳-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی صفوی ..... ۳۰۳
- ۳۴-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی گلی از بوستان خدا ..... ۳۰۶
- ۳۵-۴- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ی محمودیان ..... ۳۱۰
- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در تفاسیر قرن ۱۰ تا ۱۵ ..... ۳۲۰
- برابر نهادهای واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌ها ی فارسی قرن ۱۰ تا ۱۵ ..... ۳۱۷

## پیشگفتار

هنگامی که خداوند متعال بر بشر منت نهاد و آیات قرآن را بر قلب پیامبر اکرم (ص) نازل کرد، با بیان «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رُسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» این پیام را به انسانها منتقل کرد که خداوند با هر گروه و قومی به زبان خود آنها سخن گفته است، لذا انسانها قادرند از طریق زبان مقصود و مفهوم پیامها را دریابند و با فهم معانی آیات قرآن در آنها تدبر و تفکر کنند و راه رسیدن به سعادت ابدی را بیابند.

فهم مفاهیم عمیق آیات قرآن در گرو در نظر گرفتن معانی واژه‌ها در زمان نزول آیات، آشنایی با فرهنگ جامعه عصر نزول و حتی پیش از آن است. از این روی، توجه به تغییرات معنایی واژه‌ی "فضل" در گذر زمان مستلزم توجه به کاربرد معانی گوناگون در مقاطع مختلف زمانی و به‌ویژه در میان اقوام مختلف عرب عصر نزول است. باید دید در طول زمان، معانی واژگان از جمله واژه‌ی "فضل" در چه شرایطی تغییر یافته‌اند؟ و چه عواملی بر این تغییرات اثرگذار بوده است؟

خداوند با زبان مردم در هر عصری راه‌های هدایت و سعادت را به انسانها نشان داده است. بنابراین، برای راه‌یابی به مسیر هدایت قرآنی باید معنای واژگان قرآن درست فهمیده شوند. در این میان توجه به معانی واژگان در عصر نزول از لوازم اولیه و ضرورت‌های لامحاله است؛ زیرا در فهم صحیح معنای آیات و رساندن به مقصد (هدایت و سعادت) نقشی انکارناپذیر دارد.

واژه "فضل" بیش از ۹۰ بار در قرآن کریم آمده و حوزه معنایی آن مانند بسیاری از واژه‌های دیگر دچار تغییراتی شده است. در فرایند این تغییرات گاه، برخی از معانی نخستین منسوخ شده و گاه، معانی جدیدی بدان افزوده شده است.

پژوهش حاضر، عهده‌دار بررسی تحول معنایی برابر نهاده‌های واژه‌ی "فضل" در ترجمه‌های فارسی و منتخب تفاسیر قرن ۱۰ تا ۱۵ است. در این راستا این پژوهش تلاش می‌کند در ابتدا با نگاهی به معنای این واژه در زمان عصر نزول قرآن کریم به هسته‌ی معنایی آن نزدیک شود و سپس در دو بخش به بررسی برداشتها و برابر نهاده‌های مفسران و مترجمان در تفاسیر و ترجمه‌های فارسی قرن ۱۰ تا ۱۵ بپردازد تا از این رهگذر به چگونگی روند تغییرات معنایی این واژه در بازه‌ی زمانی مورد نظر دست یابد.

فصل اول

کلیات پژوهش



## ۱.۱ کلیات پژوهش

جهت معرفی پژوهش، ابتدا به تبیین و ضرورت آن می‌پردازیم. سپس با توجه به اهداف پژوهش، پرسش‌ها و فرضیه‌های آن را بیان خواهیم کرد.

### ۱.۱.۱ تبیین مساله

خداوند متعال در قرآن کریم مفاهیمی هدایت‌بخش را در قالب الفاظ و عباراتی به ما انتقال داده است تا زمینه‌ی سعادت بشر هموار گردد. دامنه معنایی هر یک از الفاظ قرآن در شرایط و موقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی مختلف، از زمان نزول و پس از آن، دچار تغییرات و تحولاتی شده‌اند. بنابراین، فهم مفاهیم عمیق و عالی قرآنی نیازمند توجه به این تغییرات معنایی است.

هدف از نزول قرآن هدایت بشر است و لازمه‌ی این هدایت، فهم و درک عمیق و صحیح معانی و مفاهیم آیات قرآن است. حال باید دید در طول تاریخ تفسیر چه مفاهیم ثانویه‌ای به مفهوم اولیه‌ی الفاظ قرآن اضافه شده است و این تغییرات معنایی در چه شرایط و موقعیت‌های اجتماعی و سیاسی صورت بسته است. توجه به این شرایط نشان می‌دهد که چرا مفسر چنین معناهایی را برگزیده است؟ به بیان دیگر، شرایط، در چگونگی استنباط مفاهیم ثانویه از سوی مفسر نقشی انکارناپذیر دارد.

واژه‌ی "فضل" یکی از واژه‌های قرآن کریم است. برای دریافت مفهوم آن در آیات قرآن باید دید آیا در طول تاریخ مفهوم این واژه تغییراتی داشته است؟ دامنه این تغییرات تا چه حد بوده؟ چه عواملی در این تغییرات اثر گذار بوده است؟ یا اینکه تغییر چندانی نداشته و گستره‌ی معنایی آن در گذر زمان فراز و فرودی نداشته و در یک مسیر مستقیم ولی دارای تنوع معنایی و بدون تغییرات قابل توجهی پیش رفته است.

### ۱.۱.۲ اهمیت و ضرورت پژوهش

"فضل" یکی از مواهب الهی است که همه موجودات از آن برخوردارند، اما این "فضل" دقیقاً چیست؟ چه انواعی دارد؟ الهی است یا انسانی به بیان دیگر اکتسابی است یا موهبتی؟ از چه سنخی است؟ مادی یا معنوی؟ آیا قابل افزایش و کاهش است؟ چه عواملی بر این کاهش و افزایش اثرگذار است؟ و...

واژه‌ی پرتکرار "فضل" در قرآن، در معانی متنوع و متفاوتی به کاررفته است. در طول تاریخ، مفسران و مترجمان، دامنه‌ی معنایی این واژه را گاه موسع و گاه تنگ و مضیق گرفته اند. دستیابی به هسته‌ی معنایی و تغییراتی که از سوی مفسران و مترجمان در معنای این واژه صورت بسته، نیازمند تحقیقی روشمند و دقیق است. در این پژوهش برآنیم تا از طریق بررسی سیر تغییر معنایی واژه "فضل" در قرآن کریم، به عنوان نصّی قطعی الصدور، از خلال تفاسیر و ترجمه‌های فارسی قرآن، در گذر شش قرن، معنای اصلی آن را بیابیم.

### ۱.۱.۳ اهداف پژوهش

الف) به دست آوردن معنای جامع واژه‌ی "فضل" در نگاه مترجمان و مفسران قرن ۱۰ تا ۱۵

ب) ترسیم روند تحول معنایی این واژه در قرن ۱۰ تا ۱۵

ج) تبیین جامعی از مفهوم "فضل" در قرآن کریم

### ۱.۱.۴ پرسش‌های پژوهش

الف) مفسران و مترجمان قرن ۱۰ تا ۱۵ برای واژه‌ی "فضل" چه معادل‌هایی را در نظر گرفته اند؟

ب) معنای واژه‌ی "فضل" در قرن ۱۰ تا ۱۵ دچار چه تغییراتی شده است؟

ج) عامل تغییر معنایی واژه‌ی "فضل" در بازه‌ی زمانی قرن ۱۰ تا ۱۵ چه بوده است؟

### ۱.۱.۵ فرضیه‌های پژوهش

الف- در ترجمه‌ها و تفسیرهای قرن ۱۰ تا ۱۵ معادل‌های متعددی مانند: افزونی و زیادتی، موهبت، رسالت، تحصیل علم، احسان، برتری، رحمت، رزق، غنیمت، ریاست و ... برای این واژه ذکر شده است.

ب- دامنه‌ی معنایی این واژه طی این سده‌ها، به سمت معانی اجتماعی بیشتری گرایش یافته است

ج- تغییرات معنایی غالباً تابع تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی رخ داده در این بازه زمانی بوده است.

### ۱.۱.۶ پیشینه پژوهش

با بررسی و جستجو در منابع مختلف از جمله مقالات و پایان‌نامه‌ها برخی پژوهش‌های مرتبط با این پایان‌نامه به شرح ذیل است:

- دژآباد، حامد؛ موسوی مقدم، سید محمد؛ بررسی و نقد دیدگاه فخر رازی از آیهی *أولوالفضل*؛ دو فصلنامه‌ی علمی پژوهشی قیّم، سال ۵، شماره ۱۲.

در این مقاله دیدگاه مفسران اهل سنت برای اثبات خلافت ابوبکر با توجه به آیه ۸۸ سوره‌ی نور بررسی شده است آنها مراد از فضل را فضل در دین می‌دانند. اما بنا بر نظر شیعه این آیه مقام خلافت ابوبکر را اثبات نمی‌کند و هیچ فضیلت و منقبتی برای ابوبکر قائل نیست. در ادامه با توجه به اینکه اهل سنت در تفسیر آیات دو حوزه‌ی استناد به روایات اسباب نزول و تحلیل درونی را مورد توجه قرار داده‌اند، به تفکیک و ترتیب مستندات ادله‌ی آنان را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

- علی‌رضا کمالی؛ زمستان ۹۴؛ مقصود از *افضلیت بنی اسرائیل در آیهی اِنّی فضّلنکم علی العالمین*؛ فصلنامه‌ی علمی پژوهشی مطالعات تفسیری.

این مقاله با توجه به آیه‌ی ۴۷ و ۱۲۲ سوره‌ی بقره نعمتهایی را که خداوند به بنی اسرائیل عطا فرموده را برشمرده است و بیان کرده که افضلیت بنی اسرائیل به معنی برتری بر جهانیان است. اما آیاتی هم در تعارض با این آیه آورده است که تعدادی از آنها بنی اسرائیل را نکوهش می‌کنند و تعدادی از آیات پیامبر اسلام را برتر می‌داند. مقاله با تبیین دقیق الفاظ آیه و تفسیر آن تعارضات را برطرف می‌کند.

- موسوی، سیده مریم؛ فلاح، ابراهیم؛ ابوترابی، محمود؛ مفهوم شناسی *فضل الهی و عوامل برخورداری از آن در قرآن کریم*؛ دو فصلنامه‌ی الهیات قرآنی، دوره‌ی ۴، شماره‌ی ۶

این مقاله در مورد مفهوم واژه‌ی فضل صحبت کرده است و معانی لغوی و اصطلاحی این واژه و مصادیق آن را بیان کرده و در ادامه با توجه به تفاسیر عوامل برخورداری از فضل را ذکر کرده است؛ سپس عوامل محرومیت از فضل الهی را برشمرده است.

- قبادی، مریم؛ نشوز، ۱۳۹۳؛ مصادیق و شیوه‌های برخورد با آن در قرآن کریم؛ فصلنامه‌ی علمی پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۲۴.

این مقاله به بررسی و تحلیل نشوز که از آفت‌ها و آسیب‌های زندگی مشترک است، پرداخته است. نویسنده ناگزیر از بررسی آیه ۳۴ و ۳۵ سوره نساء شده و به همین مناسبت به بحث "فضل" و "افضلیت مردان" در این آیه وارد شده و ابعاد آن را با استفاده از آیات ترسیم کرده است.

- بستانی، قاسم؛ ۱۳۹۴؛ *تغییر معنای واژگان در قرآن کریم*؛ دو فصلنامه‌ی پژوهش‌های زبان شناختی قرآن، سال ۴، شماره ۲.

این مقاله به بررسی تغییر معنای الفاظ بر اساس قرآن کریم و زبان عربی قبل از نزول قرآن خصوصاً شعر جاهلی پرداخته است تا روشن کند که واژگان قرآن همچنان به معنای جاهلی به کار رفته یا اینکه معنای آن تغییر کرده و تبدیل به اصطلاح قرآنی شده است و در حالت دوم این تغییرات به چه شکلی صورت گرفته است.

- سعیدی روشن، محمد باقر؛ ۱۳۸۸؛ *روش پلکانی مفهوم شناسی واژگان قرآن*؛ فصلنامه‌ی پژوهش‌های قرآن و حدیث، دفتر ۱.

هدف این نوشتار بررسی این مسأله است که واژگان بسیط قرآن در چه نوع معنایی استعمال شده است و با چه روشی میتوان معنای مقصود آنها را باز یافت؟ در این مقاله با اشاره به سه نوع حقیقت لغوی، عرفی و شرعی و تحلیل مفاد وضع به ویژه از منظر اصولیان شیعه و بیان نقش بافت سخن و فرهنگ قرآن در ترسیم معنای واژه‌های آن، مفردات قرآن در سه گروه مفهوم لغوی، معنای عرفی و معنای خاص قرآنی دسته‌بندی می‌شود و آنگاه پی‌جویی گام به گام سه سنخ معنای وضعی، معنای عرفی متداول در عصر نزول و معنای برخاسته از بافت و فرهنگ خاص قرآن، به عنوان مولفه‌های موثر در شناخت مفاهیم قرآن معرفی میگردد که با روش تدریجی و گام به گام قابل دست‌یابی است.

- نکونام، جعفر؛ محمد فام، سجاده؛ ۱۳۹۶؛ *تحلیل آراء تفسیری مفسران بر اساس مفهوم گفتمان*؛ پژوهش دینی، شماره‌ی ۳۴.

این مقاله به بررسی تفاوت بین فهم و تفسیر قرآن در عصر نزول و دوره‌ی معاصر پرداخته است. و به این پرسش که اساساً چرا چنین اختلاف نظر و تحول آرائی در فهم و تفسیر برخی آیات قرآن کریم به وجود می‌آید؟ و چگونه می‌توان تبیین و توضیح علمی برای چنین رخدادی ارائه کرد؟ پاسخ داده است. در این پژوهش تحول صورت گرفته در تفسیر آیاتی از قرآن کریم در دوره معاصر نسبت به دوره‌های پیشین با استفاده از مفهوم گفتمان بررسی شده است. نتایج به دست آمده نشان‌گر این است که در دوره معاصر، شکل‌گیری گفتمان‌های جدید موجب تحول در فهم و تفسیر مفسران معاصر شده است.

- دبیری، احمد؛ زمستان ۱۳۸۹؛ *فضیلت‌گرایی در اخلاق*؛ مجله‌ی معرفت اخلاقی؛ سال دوم، شماره اول.  
در این مقاله اخلاق فضیلت که جزئی از شخصیت فردی محسوب می‌شود، به روش فلسفی تحلیل و بررسی شده است.

- طباطبایی‌پور، سمیه؛ ۱۳۸۸؛ کارشناسی ارشد؛ آموزه‌ی فضل الهی از منظر قرآن کریم؛ استاد راهنما: شهاب‌الدین ذوالفقاری، استاد مشاور: محمود حاجی‌احمدی؛ وزارت علوم و تحقیقات، دانشگاه معارف اصفهان.

در این پایان‌نامه به مباحثی مانند معنای لغوی و اصطلاحی واژه‌ی "فضل"، درخواست "فضل" از خدا، تجزیه و تحلیل مسائل مرتبط با "فضل" و ارتباط مسائلی چون رابطه عدل و "فضل"، مسأله حکمت و همچنین تفاوت‌های فردی و ارتباط هر کدام از این مباحث با "فضل" حق تعالی، شرایط و ضوابط بهره‌مند شدن از "فضل"، وظایف انسان در برابر بهره‌وری از فضل الهی پرداخته شده است.

پژوهش‌های ذکر شده هر کدام از یک منظر به مفهوم واژه‌ی "فضل" پرداخته‌اند برخی از آنها تنها یک آیه‌ی فضل را بررسی کرده‌اند و برخی از طریق مقایسه‌ی معنای کهن عصر نزول و معنای معاصر، تحول معنایی "فضل" را بررسی کرده‌اند. این آثار گاهی از لحاظ دینی و اعتقادی و گاه از لحاظ فلسفی و اخلاقی و گاه از منظر لغوی و معنایی به بررسی واژگان قرآن و از جمله واژه‌ی "فضل" پرداخته‌اند. تحقیق حاضر به سیر تحول معنایی واژه‌ی "فضل" از سده دهم تا معاصر پرداخته است که در آثار گذشته این مسأله مورد عنایت قرار نگرفته است.

#### ۱.۱.۷ روش انجام پژوهش و جمع آوری اطلاعات

با توجه به موضوع پژوهش (بررسی سیر تحول معنایی در قرن ۱۰ تا ۱۵)، رویکرد تحلیل تاریخی می‌تواند روش مناسبی برای این پژوهش باشد. جمع آوری اطلاعات در پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد و از ابزارهای مورد استفاده در آن، ترجمه‌ها و تفاسیر قرن ۱۰ تا ۱۵ و نرم افزارهای تخصصی موجود در این حوزه است.

#### ۱.۲ مفاهیم پژوهش

در این راستا با نگاهی به مفهوم تغییر معنایی، به بررسی واژه‌ی "فضل" در اشعار عرب جاهلی و قاموس‌های عربی می‌پردازیم.

##### ۱.۲.۱ تغییر معنایی

یکی از مباحث مهم دانش معناشناسی، مطالعه‌ی در زمانی حوزه‌های معنایی است. در این مطالعه، رابطه‌ی میان واحدهای معنایی هم‌حوزه برای یک واژه از دو دیدگاه در زمانی و هم‌زمانی مورد بررسی قرار می‌گیرد. مطالعه‌ی در زمانی حوزه‌های معنایی این امکان را فراهم می‌آورد که بتوان به نوعی معناشناسی تاریخی دست یافت و چگونگی تحول مفهوم واحدهای هم‌حوزه را در طول زمان مورد بررسی قرار داد (سیدی، ۱۳۹۰، ص ۴۰).

##### ۱.۲.۱.۱ انواع تغییر معنایی

تغییر معنایی، به گونه‌های مختلفی رخ می‌دهد:

الف) گسترش معنایی: در این نوع، تغییر در معنای اصلی و هسته‌ای واژه ایجاد شده و به معنای کاربردی آن تسری می‌یابد. برای نمونه می‌توان به توسیع معنایی واژه حج اشاره کرد که معنای عام آن در زبان و فرهنگ عربی پیش از اسلام اندازه‌گیری زخم، آهنگ و قصد بود. اما پس از نزول وحی، در نظام معنایی قرآن گسترش معنایی یافته و به عبادتی خاص، در زمانی معین (ماه ذی الحجة) و با مناسکی مخصوص به کار رفته است.

ب) کاهش یا تخصیص معنایی: یعنی کاسته شدن و محدودیت حوزه ی کاربرد واژه. مثلا واژه "صلاه" در فرهنگ و زبان جاهلی به معنای مطلق هر گونه ذکر و دعاست، که در زبان و فرهنگ عربی پیش از اسلام به معنای مطلق دعا و عبادت بوده است. اما پس از نزول وحی، در نظام معنایی قرآن و در فرهنگ اسلامی، دایره مدلول آن محدود شده و صرفا به عبادتی خاص با مناسک مخصوص اطلاق می‌شود.

ج) تغییر مدلول: نوعی از تغییر معنایی است که عبارت است از ادامه زندگی یک لفظ یا دال در شرایطی که معنی یا مدلول آن به شیوه‌های مختلف، بر حسب برداشتی که از آن می‌شود، تغییر می‌یابد. مثلا واژه‌ی "نقوی" در دوران پیشاسلامی واژه‌ای بسیار معمولی و به معنای ایستار دفاعی موجود زنده "جانور یا انسان" در برابر نیروی خارجی مخرب به کار می‌رفته است. اما همین معنای مادی و طبیعی، در قرآن به عنوان یکی از کلمات کلیدی برجسته اهمیت فراوان پیدا کرد و معنای زهد و پارسایی خالص و محض یافت (ایزوتسو، ۱۳۷۳، ص ۸۴).

## ۱.۲.۱. ۱. علل تغییر معنا

عوامل تغییرات معنایی را می‌توان به دو دسته‌ی کلی: عوامل درون زبانی و غیر زبانی مثل تغییرات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تقسیم کرد. بلانک، عامل تغییر معنا را یکی از عوامل زیر می‌داند:

۱. نیاز جامعه به ایجاد مفاهیم و در نتیجه واژه‌ی جدید. این‌گونه نوآوری‌ها می‌تواند به دو صورت گوینده بنیاد یا شنونده بنیاد باشد. گوینده به عللی هم‌چون اصل اقتصاد زبانی و یا قیاس دست به نوآوری می‌زند. در روش شنونده بنیاد، تغییر معنایی به این علت است که گوینده می‌خواهد شنونده مقصود او را به خوبی درک کند و کارآیی ارتباط بهتر شود، بنابراین به دلایلی چون پرهیز از ابهام و چند معنایی و کاربرد روشن‌تر واژه‌های پیچیده دست به نوآوری می‌زند.

۲. بیان مفاهیم انتزاعی با استفاده از مجاز یا استعاره.

۳. تحولات اجتماعی - فرهنگی که موجب پیدایی مفاهیم و در نتیجه واژه‌های جدید می‌شوند.